

Torben Arboe:

Juleaften, stefansmorgen og kongeaften

– om juleskikke i gamle dage

I redaktionen af Jysk Ordbog er vi meget passende for denne årstid nået frem til – og forbi – ordet JUL, og som redaktør af dette afsnit vil jeg gerne tage noget frem af alt det, vore samlinger rummer om dette emne. I Vendsyssel har man fx en talemåde, der i delvis oversættelse lyder: ”I skulle være kommet til mig *òm jyw’læn* (= om julen), mens jeg havde noget, sagde han manden, de kom til ham *æ sen Stæfæns mō·æn* (= ad sankt stefans morgen)”. Her er det nemt nok at se sankt stefans dag, dvs. 2. juledag d. 26/12, som baggrund for talemåden og dermed at forstå vitsen: det må have været en meget beskeden jul, når man ikke har noget at byde eventuelle gæster allerede 2. juledags morgen (idet julen for de fleste også dengang betød rigelighed af mad og drikke). Men var stefansdag noget særligt i julen tidligere, siden den har vundet indpas i en talemåde som den nævnte? Tilsvarende: gjorde man noget særligt ud af *kongeaften*, dvs. helligtrekongeraften? Først vil vi dog lige kaste et blik på udtalen af ordet *jul*, da den varierer ganske meget i jysk.

1. Ordet *jul*

Til brug for artiklen *jul* har jeg udarbejdet et kort over ordets udtale i de jyske dialekter; på ordbogens hjemmeside vil det komme i farver, i fig. 1 har vi anvendt skraveringer i stedet.

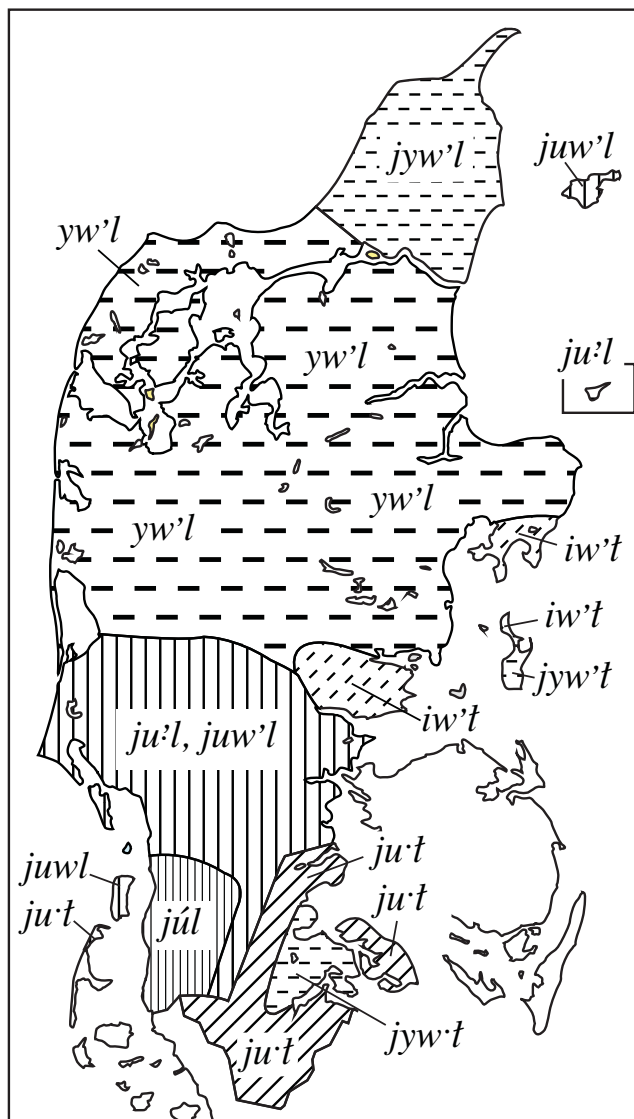

Fig. 1. Kort over udtaleformer af *jul*.

Det fremgår, at kun Syd- og Sønderjylland har udtaleformer i lighed med rigsdansk *ju'l*; i hele Nord- og Midtjylland er udtalen i stedet især *yw'l*, dog *jyw'l* i Vends, desuden *iw't* i Syddjurs samt *iw't* mellem Horsens og Vejle. I den sydøstlige del af Sønderjylland ses *jyw-t* på Åbenrå-egnen og i Sundeved (tegnet *t* betegner ”tykt l”).

Denne fordeling af diftong *yw*, *iw* over for vokal *u* findes i en lille gruppe ord, nemlig foruden *jul* kun *hjul* og *skjul*. Disse ord havde i gammeldansk diftongen *iu*, der i andre omgivelser ofte blev til *y*; fx blev *thiuf* til *tyv*, så udviklingen til diftongen *yw* er ikke ukendt, heller ikke i rigsmålsord. Går vi en periode længere tilbage i sproghistorien, finder vi oldnordisk (vikingetids-nordisk) *jól* som den ældste form af ordet *jul*. Ordet betegnede egentlig en midvinterfest over flere dage og blev efter kristendommens indførelse overtaget af kirken og givet den nuværende betydning.¹

Mht. udtalen kan der ske det, at stødet bortfalder og erstattes af længde: i Vendsyssel er *jyw'l* blevet til *jyw-l* forbindelsen *te jyw-l* = ”til jul”, der egentlig her bør skrives ”til jule”. Samme form ses i forbindelsen *li-g förri jyw-l* = lige før(end) jul(e), jf. Espegaard (1972-1974 IV:357). Læsø har tilsvarende fx ”om *juw-l* måtte man ikke spinde (på rokken)”, altså ”om jule”, jf. Espegaard (1980).² Mod vest ændres i Hanherred parallelt hermed stødformen *yw'l* til formen *yw-l* med længde i sætninger som: ”inde i stuerne blev der kalket *te yw-l*” (= til jul(e)), jf. Kvolsgaard (1891:37).

2. Sammensætninger med *jul*

Juleaften. Adskillige talemåder med ordet *juleaften* vidner om, at det også tidligere har været vanskeligt at nå alle forberedelserne op til jul, fx: *året er aldrig så langt, juleaften er dog lige (el.) for trangt*, dvs. man bliver ”klemt”, presset til sidst (Vends). Andetsteds hedder det: *det går som tre dage før jul, når æ kvindfolk* (dvs. kvinderne) *render rundt med et lys i hver hånd*, dvs. er så forvirrede af travlhed,

¹ Måske er *jól* indlånt fra oldnordisk til oldengelsk (ordbøgerne er ikke helt enige); i hvert fald findes dér lignende former som *geol(a)*, *geo(h)ol*, der er videreudviklet til *yule*, jf. *The New Shorter English Dictionary* (1993 II:3755). Denne form anvendes stadig som alternativ til *Christmas* (= krist-messe), når der skal signaleres ”gamle dage”.

² Der kan dog også være tale om blot stødtab uden forlængelse af diftongen, jf. *jyw'l* over for *te jyw-l* i Vendsyssel.

at de glemmer, at de allerede har et (tælle)lys i hånden, så de kan se at arbejde med den anden hånd (Vestjylland). *Juleaftensdag* blev ofte kaldt *lille* el. *bitte juledag*.

Aftensmaden eller middagen juleaften blev mange steder kaldt *juleaftensnadver*. Heri ligger ikke nogen hentydning til nadveren i kirken: *nadver* var tidligere det helt almindelige ord for aftensmåltid, oprindeligt *natverd* (= nat-, aftenforplejning). Traktementet kunne i Vendsyssel være ”kødsuppe og bagefter sødsuppe med mange svesker i”, og ”ved 9-tiden kom et stort fad risengrød på bordet, med kanel og smørhul” (Espegaard 1972-1974 II). Andre steder var det ”stuvet Hvidkaal, rigelig overstrøet med Sukker og Kanel, og dertil Ribbensteg og Medisterpølse”, senere på aftenen risengrød med øl; alt i alt mad, som ”laa betydeligt over den daglige Kost” (Jensen 1945:259). På Herningegnen fik man til *ywlawtensnætter* (altså juleaftensnadver) ”Suppe, Kød med Peberrodssauce, Risengrød og, som fjerde Ret, Klipfisk” (H.P.Hansen 1941:50). På Rømø fik nogle haresteg; men mange fik fisk, som sømændene kom hjem og solgte. I Sønderjylland syd for den nuværende grænse stod menuen på *långkål å flæsk å kjø å pøt-s* (= langkål, flæsk, kød og pølse) og senere risengrød og sødt øl – ”blandt bønderne kendte vi slet ikke andet før”, bemærkes det (Ladelund). Og juleaften satte husmoderen sig ved den ene bordende: ”Kvinderne sad ellers ikke til Bords ved Maaltiderne”, men juleaften gjorde de det (Ussing 1926:117).

Der kunne anføres meget mere om juleaftenens forløb; her vil jeg blot nævne, at ud over den rigelige og gode mad medvirkede et fad pebernødder mange steder til at forhøje stemningen: enhver fik en portion, og man skulle prøve at vinde nogle af de andres ved kortspil (fx ”hyp”) eller ved lege som fx ”effen – ueffen” og ”hjortes” (se nærmere i artiklerne i Jysk Ordbog, ”hjortes” under *hjort-her*). Et andet aspekt er, at der forelå forskellige (uskrevne) regler for, hvad man ikke måtte i julen, og tilsvarende varsler om konsekvenserne af at gøre det alligevel: hvis man spandt på rokken juleaften, ville man få bulne fingre, og hvis man kom til at puste lyset ud juleaften, havde man oplevet sin sidste jul.

Julemorgen havde lige som juleaften mange steder særlige madtraditioner tilknyttet. Fx skulle man i Vends have *gammelmad med hvidkål*, hvor første ord betegner saltet eller røget kød og pølse

(jf. Jysk Ordbog). I Thy skulle man om morgenen have et frokostbord med et mægtigt saltmadsfad (*frokost* her i den oprindelige betydning af *fro*, nemlig ”tidlig”), i MØJy serveredes der sylte eller flæsk og stuvet hvidkål, i SØJy stedvis en snaps dertil. I en optegnelse fra Herningegnen anføres en særlig konsekvens heraf: *Yw'lmå'n* (= jule-morgen) *skulde man have Frokost og Yw'ldram* (= juledramme), *inden man skulde i Kirke, og denne Dag wa dæ sårn Löjt i æ Kjær'k* (= var der sådan en lugt i kirken) *af Brændevin* (H.P. Hansen, optegnet i 1938). I SØJy havde man videre den skik, at husets folk fik en kringle (eller æbleskive) og en dram på sengen: man måtte ikke på fastende hjerte gå ud at fodre kreaturerne denne morgen, det kunne betyde foderknaphed året efter.

Juledag måtte man ikke arbejde, bortset fra fodring og anden røgtning af dyrene. Fx måtte man ikke bære noget ud af huset (ikke engang aske), for så bar man lykken ud (Mors). Man spiste ikke rugbrød den dag, kun sigtebrød og hvedekage (= -brød) (MØJy); andre steder gjaldt dette for alle juledagene (fx Sønderjy-Ø). Man skulle som nævnt i kirke, i hvert fald skulle manden i huset af sted, bl.a. for at *ofre* til præst og degn, dvs. betale et mindre pengebeløb til dem; det samlede *juleoffer* havde en vis betydning som del af deres aflønning. Juledags aften kunne *julegilderne* begynde (se nærmere i afsnit 7), og 2. juledag skulle de unge til dans: der var *legestuer* i alle byerne i Ommers (dvs. dansegilder); i Sønderjy-S var der ringridning for drengene henholdsvis karlene 2.-3. juledag.

Juledagene betegnede oftest de 12 dage fra og med juledag til og med helligtrekongersaften d. 5/1; hverdagene efter 2. juledag kaldtes *halvhelligdagene* eller *æ søgn jul* (dvs. søgne-julen). I disse dage måtte intet ”gå rundt”, dvs. redskaber som slibesten, spinderok og haspetræ (= garnvinde) skulle stå stille, vistnok fordi ”solen stod stille” her ved vintersolhverv. I juledagene tog nogle også vejrrvarsler for det kommende år. På en loftsbjælke i stuen tegnede (eller indskar) man en cirkel for hver af de 12 juledage og udfyldte den ud fra de pågældende dages vejr; disse cirkler, der kaldtes *julemærker*, skulle så kunne sige noget om vejret i hver af det følgende års 12 måneder. Ud fra fx 8. dags vejr skulle man altså kunne spå om 8. måneds vejr, dvs. slutte fra vejret nytårsdag til høstvejret i august.

3. Stefansdag, sankt steffensmorgen og andre sammensætninger

I optegnelser vedrørende *juledag* findes adskillige antydninger af, at *stefansdag* har spillet en særlig rolle i fortidens juletraditioner. Ved første øjekast virker det påfaldende, når det fra Thy nævnes, at ”juledags aften var viet juleløjerne: tage naboens trillebør, skovle og lign. og gemme dem de mærkeligste steder”: her beskrives det, man ellers henregner til nytårsløjer. I en anden Thy-kilde omtales, at man ”tidligt 2. juledags morgen skynder sig hen til naboen at *røgte uset hos ham*”, hvilket også tyder på drilleri. En tredje kilde fra Thy anfører direkte navnet: den, der stod sidst op 2. juledag, ”blev kaldt Stafen og drillet noget så grueligt”; her er *Stafen* ikke en trykfejl, men en vidt udbredt udtale af Stefan / Steffen. Sammen med den i indledningen nævnte vendsysselske talemåde, at julen var slut sankt stefansmorgen, giver det baggrund for at antage, at *stefans-* / *steffensdag* har haft særlig betydning i et større nordjysk område.

Ud fra første eksempel ovenfor skulle i så fald juledags aften kunne betegnes *stefansaften* (= aftenen før stefansdag), og det er der faktisk adskillige eksempler på i Nordjylland. Fra Hannæs og det nordlige Thy nævnes således, at det i nabolag var skik at ”gemme dagligdags ting som kedel, kaffekande, malkeskammel og møgbør steffensaften og nytårsaften”. Det ses som et udslag af, at man ”kom hinanden ved”: der var jo ”kun de løjer, man selv lavede” (Gregersen og Jakobsen 1995:72). Der blev ofte ”lavet Ballade Stefansaften, og det gjaldt om at have Dørene lukkede den Aften” (Kristiansen 1933:344). I Himmerland betegnes *stafensaften* hos en kilde som en lille ”drilleaften”, hvor det drejede sig om at passe på kaffekanden, mens derimod nytårsaften ”vendte op og ned på hele byen” (Bjerring 1983 III:159). På Mors kunne man *stafensawten* ud over at stjæle møgbøren også fylde naboens stald med møg, så alt *stafensmåde* (= stefansmorgen) ”lå i en forfærdelig redelighed” (Schmidt 1927:126); løjerne denne aften kunne være grovere end nytårsaftens, nævnes det. Fra Himmerland nævnes som eksempler på ravagen, at man ”forbyttede redskaber og kreaturer” eller ”satte vogne op på taget” (skilt ad, slæbt op og samlet igen deroppe) – alt sammen løjer, der andetsteds hørte til ved nytår. I dag ville man nok betegne det som ”grove løjer”, måske grænsende til hærværk; men tidligere faldt sådanne *stefansløjer* altså inden for

den rustikke humors grænser. De fandt kun sted for at ”forulempe naboerne på tilgivelig måde” (Johansen 1932:433). Det kunne dog gå for vidt: Et sted kastede man noget af møddingen ned i brønden; det bevirkede politianmeldelse (Kristensen 1961:77).

Parallelt med disse eksempler på *stefansaften* i Thy, Mors og Himmerland findes som antydte former med *sankt steffens-* i Vendsyssel, desuden i Hanherred, udtalt *sen steffens awten* og lignende. Løjerne var her mest i den blidere ende af skalaen; den aften var ”ungdommen ude for at lave sjov, (fx) forskrække naboerne med uhyggelige lyde” (Espegaard 1972-74 III:229), tøjre hestene baglæns i båsene, desuden med at tage kaffekander mv. som ovenfor. Man skulle juledag være omhyggelig med at gemme sådanne nødvendige ting, ellers ”kunne de nemt få ben at gå på (dvs. forsvinde) om aftenen, *Sin Stæfens awten*”, lyder det fra en kilde i Hanherred. Altså løjer i stil med den nævnte lille ”drilleaften” i Himmerland.

De øvrige sammensætninger med *stefans-* over for *sankt steffens-* viser samme udbredelse; på kortet i fig. 2 er de indtegnet samlet ud fra sammensætninger med *-aften*, *-dag*, *-morgen*.

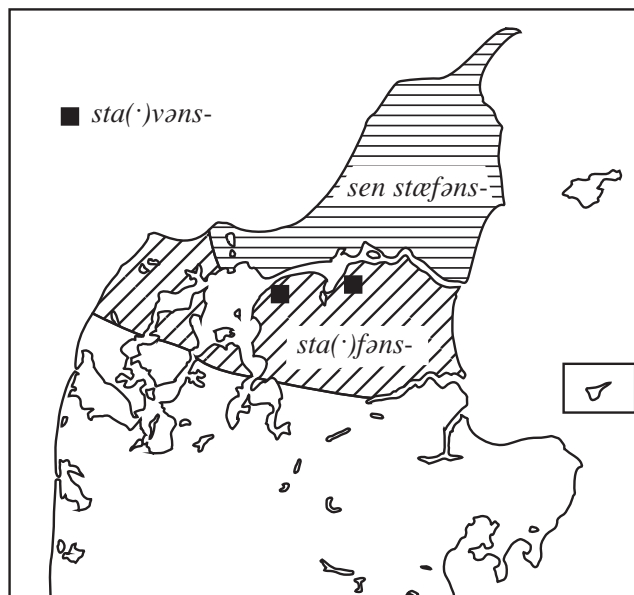

Fig. 2. Udbredelse af *stefansdag* hhv. *sankt steffensdag*.

Det ses, at der ud over de nævnte *stafæns*-former med *-f-* er optegnet to med *-v-*, *stavens-* og *stævens-* i det nordlige Him. Desuden er enkelte af disse eller andre sammensætninger sporadisk kendt i det øvrige Jylland, fx med udtalen *ståfens-* i SVJy.

Stefansmorgen drejede det sig dog også om mad, flere steder i samme stil som julemorgen ovenfor. Fx skulle alle gårdens folk have saltet havtorsk og et stort kødmdsfad *stafensmåår* (Mors, jf. Schmidt 1928:40), eller man genoptog juleaftens gildemåltid sankt steffensmorgen med ribbenssteg og spegede *steffensål* (øen Egholm i Limfjorden vest for Aalborg), hvor dagens navn altså er indgået i betegnelsen for en af madretterne (jf. Værnfelt 1937:298). Også i julen kunne dog noget slippe op, i hvert fald hvis man skal tro talemåden: *vort juleøl var godt, mens det rand(t), men sankt steffensdag måtte vi drikke vand*, sagt af husmoderen, når nogen ”bælgede for glubsk i sig af det gode juleøl” (Fredericia-egnen, jf. Ussing 1915-17:192). En variant heraf: *julen var god, mens den randt, men på san ståfens månen* (sankt stefans morgen) *drak jeg vand*, er afvisende blevet sagt til en, som kom for at smage julebrændevinen (SVJy). Dette er måske sammenblandet med en talemåde om julen generelt: *Yvl va gue, saa læng den vaa’e; men den haa’d Æn Stafens Maa’e* = jul(en) var god, så længe den varede; men den havde ende stefansmorgen (Nordmors) – svarende til den i indledningen nævnte talemåde om, at de besøgende skulle være kommet før sankt stefansmorgen, hvor der ikke var mere julemad tilbage.³

4. Nye betydninger til navnet Stefan/Steffen

Helt specielt har stefansdagen og skikke i forbindelse med den givet navnet *Stefan* hhv. *Steffen* nye betydninger,

1) Den, der kom sidst op stefansmorgen, kaldes i det nordjyske område *Stafen* (= Stefan) i vest og *Steffen* i øst; han blev hånet ”ganske grueligt” resten af dagen (Thy), eller måtte finde sig i navnet hele året (Vends-SØ). Men modsat kunne det være et æres-tilnavn til den hurtigste ved ringridning (Sønderjy-SØ).

³ Dette kan sagtens have baggrund i virkeligheden; fx berettes fra Nordthy/Hanherred, at man et sted havde lånt et stort træfad på en gård til at anrette et kødmdsfad (som tidligere nævnt) på stefansmorgen; man leverede det tilbage igen allerede om eftermiddagen, så var julen nemlig færdig.

2) Karle og piger stod tidligt op stefansmorgen el. -nat og begyndte dagens rengøring i stalden hhv. i stuehuset; når det var klaret, var *Stafen gjent ud* (= Stefan gennet ud), som det hed i en talemåde (Thy). Så var man parat til at begynde stefansløjerne med de andre unge på nabogårdene.

3) Videre betegnede *Stafen* i Him-V en udklædt strådukke, en slags fugleskræmsel eller lignende, der blev forsøgt placeret på en nabogård som en (uvelkommen) medhjælper. Karlene lavede en sådan *stafen* af gammelt tøj, udstoppet med halm, juledags aften (altså *stefansaften*). Fra Farsø fortælles, at de unge stefansaften kunne finde på at anbringe en *stafen* uden for døren, så den faldt ind i hovedet på den, der åbnede døren stefansmorgen. Den kunne være forsynet med en seddel om den tiltænkte "ejermands" synder, hvilket var en ekstra grund til at forsøge at ekspedere den videre til en anden i nabolaget; dermed kunne en *stafen* komme til at gå hele landsbyen rundt.⁴ Også i denne betydning findes eksempler på udtalen med -v-; fx kunne man sætte en *staven* i en vogn, når man anbragte vognen oppe på taget (jf. afsnit 3), så var det ikke nemt at få den uønskede hjælper ned og sendt videre.⁵

Et spørgsmål melder sig afsluttende: hvad er baggrunden historisk set for, at man i Nordjylland har givet sankt stefansdag en så central plads i julens traditioner? Feilberg (1904) anfører, at natten efter juledag og især stefansdags morgen er "en karnevalstid, hvor de groveste løjer drives" (bd. I:133), og påpeger, at dette træk "genfindes i Sydnorge" (s. 135). Men Feilberg knytter ikke en forbindelse tilbage i historien, bortset fra, at han i sin jyske ordbog (Feilberg 1886-1914) nævner, at "St. Steffen i middelalderen [er] hestenes patron", altså skytshelgen (III:166). Dette kan dog kun forklare den nævnte ridekonkurrence i Sønderjy-SØ, ikke hele den nordjyske iscenesættelse af stefansdag.

⁴ Hele dette arrangement minder om løjerne i tilgrænsende områder (Mors, Salling) med at anbringe en lignende *høsthjælper*-figur (kaldet *høstdreng*, *høstmand* mv.) hos en nabo, der ikke var blevet lige så tidligt færdig med høsten som man selv, jf. Arboe 1982:15-17f.

⁵ Kaldes "Stefansmanden" i en beretning i Aalborg Stiftstidende 1953 i Piø 1988:75. Beretningen er desværre ikke geografisk stedfæstet, men må være fra Vesthimmerland (skønt meddeleren er født i MVJy); betegnelsen er formentlig en omskrivning af *Stafen* ovenfor.

5. Kongeaften, kongedag

Fra gammel tid har helligtrekongersdag d. 6/1 markeret afslutningen på julen, og også her tog man forskud på begivenheden aftenen før, helligtrekongersaften. I SVJy og Sønderjy har man især brugt de kortere betegnelser *kongedag*, *kongeaften* (i Sønderjy også en variant med *-s*-, *kongesaften*), se kortet i fig. 3; mere sporadisk er disse ord desuden afhjemlet i SØJy op til egnen nord for Horsens.

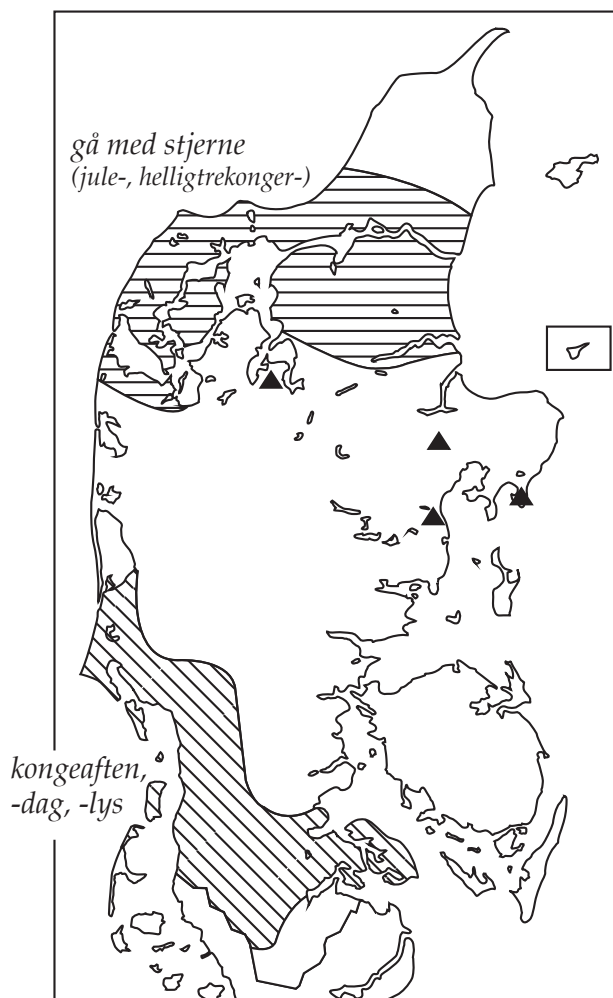

Fig. 3. Kort over udbredelsen af *gå med stjerne* og lign. (jf. afsnit 6) hhv. *kongeaften* mv. (jf. afsnit 5).

Kongeaften skulle man have 3 lys på bordet, eller et særligt *kongelys* med 3 arme. Denne betegnelse blev brugt i samme område som ovenfor, men desuden på Sydsamsø; lyset blev andre steder kaldt *helligtrekongerlys* og *trekongerlys*. Ofte havde man i det 3-armede lys indstøbt lidt krudt i sammenføjnngen af armene (man støbte jo selv lysene dengang), så der lød et (lille) smæld, når lyset var brændt ned dertil, til moro for børnene. Enkelte steder i Sønderjy fik man *kongeaftensnadver*, et måltid i lighed med *juleaftensnadver* ovenfor. På Als havde man en særlig skik med at klæde sig ud enten kongeaften, hvor man skulle *til legs*, dvs. til dans, eller kongedag, hvor drengene ”klæder sig ud og laver alle mulige løjer” (ifølge en optegnelse fra Sundeved). I *æ søgn jul* (= søgne-julen) eller *halvhelligdagene* arbejdede man mindst muligt (jf. ovf.); men efter *kongedag* genoptog man det almindelige arbejde på gården med tærskning etc. og vendte tilbage til dagligdags kost, mange steder dog afbrudt af fortsatte julegilder (jf. afsnit 7).

6. ”Gå med stjernen”: julestjerne, helligtrekongerstjerne

Frem til og ind i 1800-tallet var der i juletiden adskillige steder folk, der gik omkring i landsbyer og til gårde med en særligt udformet stjerne og sang i håb om at få en skilling for det. Denne stjerne kaldtes *julestjerne* eller *helligtrekongerstjerne*, og skikken at *gå med stjerne(n)* var især kendt i et nordjysk område, indtegnet på kortet i fig. 3. Området strækker sig fra Vends-S og Hanherred over Thy, Mors og Him frem til Ommers (fra egnene ved den sydlige Limfjord over til Mariager fjord), desuden enkelte eksempler i egnene syd for det nævnte (Fjends, MØJy-N, Århus og

Fig. 4. Helligtrekongerstjerne fra Mors (med englefigurer på stjernespidserne). Jf. Yde Kirk 1938:111; vist den samme som i Søndergaard 1934:32. En lignende er afbildet i Skyum 1948:87.

Ebeltoft, markeret med trekant i fig. 3). *Stjerne* og *julestjerne* er de almindeligste ord i denne sammenhæng; *helligtrekongerstjerne* findes især i Thy, Hanherred og på Mors.

Stjernen var af papir og sat på en stang; den havde 6 eller 7 spidser, og nogle havde et lys indeni. Der kunne være bibelske julebilleder på siderne af den, evt. pædagogisk udformet, så den *stjernemand*, der bar den, kunne vise børnene og andre tilskuere et billede for hver *stjerneverse* eller hvert vers i en bestemt *stjerneverse*. Der kunne være tre mænd i optoget, svarende til de 3 konger el. vise mænd fra Østerland, eller det kunne være en mand med et eller flere børn. Børnene blandt tilskuerne fandt det festligt, når de sang julen ind eller kom i tiden op til helligtrekonger, og de voksne gav gerne eller pligtskyldigst nogle mønter til stjernemændene; nogle syntes, der var en pæn skik med dejlige julesalmer, andre at det var camoufleret tiggeri (Skyum 1948:88). Flere steder nævnes da også, at stjernemændene var fattige folk, især fra andre sogne, fx ”ældre mænd, gerne almisse- eller fattiglemmer fra Vendsyssel, der kom herop i Hanherred [for at skaffe sig] et tillæg til den karrige understøttelse fra kommunen” (Brovst). Lyset i stjernen kunne se pænt nok ud, men mændene var sjældent ret gode til at synge, lyder en anden vurdering fra Hanherred; tilsvarende bemærkes fra det sydøstlige Himmerland, at nogle omkring 1875 snarest betalte dem for at lade være med at synge (Kristensen 1902:120). I årene derefter tog det tilsyneladende overhånd i Him-V; rigtig mange stjernemænd kom helt fra Aalborg, og det fortsatte hele januar igennem. Gendarmerne satte en stopper for det: i Års blev sidste stjernesang sunget i 1887, oplyses det. Også andre steder havde stjerneoptogene strakt sig ud over juletiden; i den henseende mindede de om julegilderne, som vi her til sidst skal betragte lidt nærmere.

Historisk set går stjerneoptogene tilbage til katolske juleoptog i Tyskland, videreført efter reformationen; de kan ses som ”søndersprængte stykker af middelalderens religiøse skuespil..., eller folkelige efterdannelser af scener fra dem” (Feilberg (1904) II:225).

7. *Julegilde* og *synonymer*

Dialekternes ord for ”gilde, fest” viser sig her i sammensætninger med *jule-*, idet man næsten overalt har haft større eller mindre gilder som en slags fast institution i forbindelse med jul; ud over *julegilde*

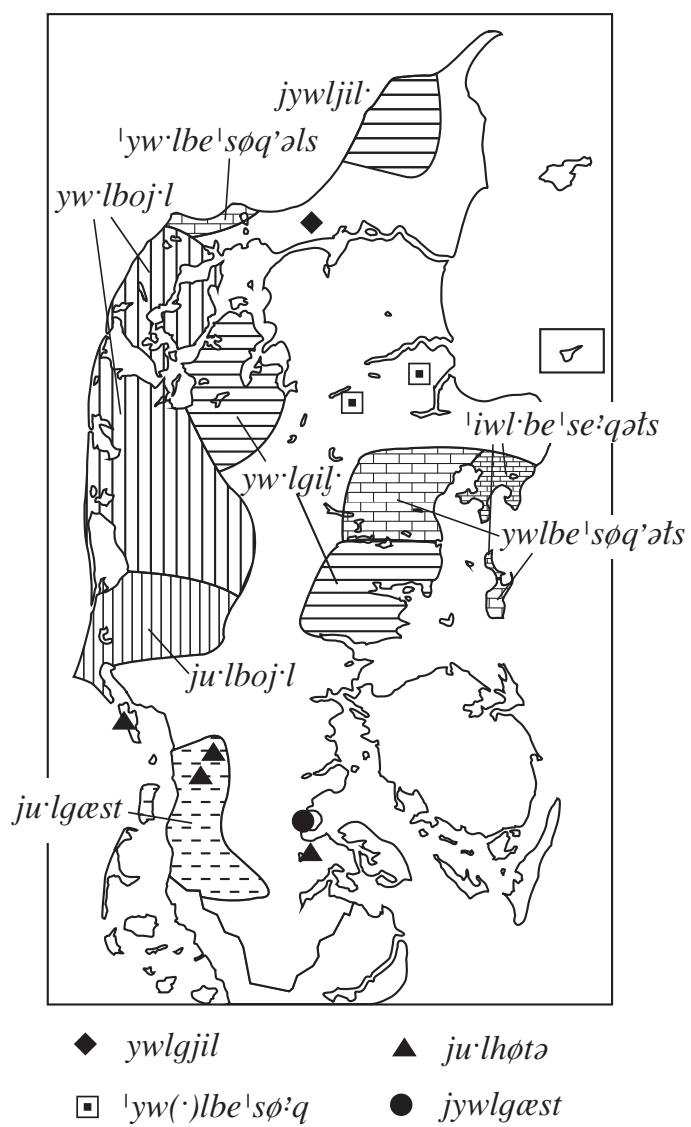

Fig. 5. Kort over synonymer for *jule-gilde*.

drejer det sig især om *jule-besøg*, *jule-besøgelse*, *jule-bojel*, *jule-gæst* og *jule-højtid* (der udtales *-høtte*). Udbredelsen af sidsteleddene i disse sammensætninger er beskrevet i Jysk Ordbog og i flere tilfælde kortlagt ved de pågældende enkeltord (jf. fx *bojel* 1, ²*gæst* og *høj-tid* 3 i www.jyskordbog.dk). Kortet i fig. 5 giver en oversigt over de nævnte *julegilde*-synonymers udbredelse.

I Vendsyssel er betegnelsen *jywljil* = julegilde; samme ord udtales *yw'lgil* i bl.a. Salling og Fjends, desuden *iw'lgil* på Horsens-Vejle egnen. I det nordligste Thy er betegnelsen især ”julebesøgelse”, tilsvarende i det nordlige MØJy, fx skrevet *Yuelbesøgels*.⁶ Ordet brugtes også på Mols og Nordsamsø, men her udtalt *'iw'lbe'se:qəls*. I Vestjylland er *bojel* det dominerende sidsteled; dermed bliver hele ordets udtale *yw'lboj'l* i Nordvest- og Midtvestjylland, men *ju'lboj'l* i Sydvestjylland. I det vestlige Sønderjylland kaldte man gildet *et jy'lgæst*, idet *gæst* er neutrum i betydningen ”gilde” (jf. Jysk Ordbog ²*gæst*); med udtalen *jywlqæst* har ordet også været brugt på egnen nord for Aabenraa. Betegnelsen *julhøtte* (= julehøjtid), der især kendes fra det nordvestlige Sønderjylland, gælder især børnenes fest på sidste skoledag før jul: d. 21/12, der også kaldes ”thomasdag”. Desuden optræder *julegilde* som skriftsprogsbetegnelse næsten overalt, især i det ”tomme” område på kortet i fig. 5.

Ved disse spisegilder var der oftest et stort traktement: man ”skulle have alle retter”, og der ”skulle ikke mangle noget”, hedder det fra Nordthy og Hanherred (Kvolsgaard 1891:117). Det var skik at have *yw'lbesøq'əls* i hver gård, så på Hanstholmegnen kunne nogle personer komme op på at skulle deltage i 21 julebesøgelser. Det krævede planlægning og koordinering gårdene imellem at få afviklet de mange gilder, når mange af beboerne skulle med til de fleste; det kunne dog også være opdelt, så man kun inviterede dem, som hørte til ”æ Law”, dvs. ”laget” (jf. artiklen *byde'lag* i Jysk Ordbog; Sulkjær (1939:54). Flere steder holdt man de første gilder allerede i oktober; men man skulle jo have slagtingen klaret først. På Randers-Hobro egnen gik nogle til *yw'lbesøq* 12-14 aftener i træk; det var ”let nok at forstå, at folk var lidt utilpasse” efter sådan en omgang (Bjerregaard

⁶ I titlen *Et Yuelbesøgels i Knærkibøj* (= ”Knirkeby”, fiktivt stednavn), bog af Peder Jæger (1884).

1919:43). I MVJy beskrives *ywwlbojler* som ”dansegilder i bøndernes storstuer” i midten af 1800-tallet; i nogle gårde ”blev der gjort *Ywlbojel*” to gange: først for de gamle, så for de unge (Trøstrup (m.fl.) 1914:119). Men man spiste også godt til disse gilder; på større gårde havde man bl.a. en luksus som fiskefadet fremme, med bergensfisk og ”Brøj Smør” (dvs. smeltet smør), men kun til ”de ville” (dvs. de mest fremtrædende) gæster. Heller ikke de våde varer manglede: ”Når vi kommer *te den Julbojl, saa for vi wos en ordenlig Karmenade*” (= *en god Rus*), hedder det således fra det nordlige SVJy. På Rømø holdt man ”*julgjæst*” ved, at gæsterne kom til ”nadver”, altså aftensmåltid (jf. afsnit 2), med efterfølgende kortspil, og i Ballum på fastlandet indenfor var vægterens bedste tid, *lav det støj aa med e Juulgææst* (= mens det stod på med julegæstebudene), for så blev han altid inviteret indenfor (Lorenzen 1945:12). I Sønderjylland syd for den nuværende rigsgrense begyndte disse gilder i søgnejulen og fortsatte ”lige til Fastelavn” (Ejerslev 1938:176).

Hermed er givet et vist indblik i, hvad Jysk Ordbogs samlinger rummer af materiale vedrørende ældre tiders jul, især skikke og traditioner i forbindelse med jul, stefansdag og helligtrekonger. Forhåbentlig bliver der senere lejlighed til at behandle andre aspekter af det, materialet rummer om julen og dens traditioner.

Litteratur

- Arboe, Torben (1982): Stodder, enke, fok – jyske betegnelser for sidste neg og sidste læs. *Ord & Sag* 2. Århus:12-22.
- Bjerregaard, N.P. (1919): *Sæd og Skik i Ommersyssel*. København.
- Bjerring, Martin (udg.) (1983): *Barn af Himmerland*. III. Ranum.
- Ejerslev, M.P. (1938): Gammel Sæd og Tro fra det dansktalende Mellem-slesvig. *Sønderjydsk Maanedsskrift*. XIV. Tønder:175-182.
- Espegaard, Arne (1972-1974): *Vendsysselsk Ordbog*. I-IV. Hjørring.
- Espegaard, Arne (1980): *Liv og sprog på svundne tiders Læsø*. II. Esbjerg.
- Feilberg, H.F. (1886-1914): *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål*. I-IV. København.

- Feilberg, H.F. (1904): *Jul*. I-II. København.
- Gregersen, Ellen Amtoft og Ingvar Jakobsen (1995): *Hannæs. Folk og egn*. Fjerritslev.
- Hansen, H.P. (1941): *De gamle fortalte*. II. København:41-57.
- Jensen, Marius (1945): Fra min Barndom i Hurup. *Historisk Aarbog for Thisted Amt*. X. København:252-269.
- Johansen, Anders (1932): Næsborg sogn. *Fra Himmerland og Kjær Herred*. VII. Aalborg:397-440.
- Jysk Ordbog = www.jyskordbog.dk
- Kristensen, Evald Tang (1902): *Gamle Folks Fortællinger om det jyske Almueliv. Tillægsbind*. IV. Århus.
- Kristensen, Niels Kristian (1961): Staffensløjjer i Himmerland. *Folkeminder* 2. København?
- Kristiansen, Kristiane (1933): Barndomsminder fra Kjelstrup i Hillerslev Sogn. *Historisk Aarbog for Thisted Amt*. IX. København:331-344.
- Kvolsgaard, C.M.C. (1891): *Spredte træk af landbolivet*. København.
- Lorenzen, Hansigne (1945): *De gammel Søkaptejner og andre Fortællinger*. Odense.
- Piø, Iørn (1989): *Den gamle jul*. København.
- Schmidt, Aug. F. (1927): Fra Sejerslev Sogn. *Historisk Aarbog for Mors*. IX. København:109-128.
- Schmidt, Aug. F. (1928): Fra Sundby Sogn. *Historisk Aarbog for Mors*. X. København:23-48.
- Skyum, A.C. (1948): *Morsingmålets Ordforråd*. I. Århus.
- Sulkjær, Johan C. (1939): *Arnborg sogn i Hammerum Herred*. Herning.
- Søndergaard, Kr. (1934): *Gamle Redskaber og deres Brug*. Nykøbing M.
- Trøstrup, J.A. (m.fl.) (1914): Gamle Minder fra Hammerum Herred. *Hardsyssels Aarbog*. VIII. København.
- Ussing, Henrik (1915-17): *Minder fra Erritsø*. København.
- Ussing, Henrik (1926): *Det gamle Als*. København.
- Værnfelt, Kr. (1937): Egholmbogen. *Fra Himmerland og Kjær Herred*. IX. Aalborg:287-348.
- Værnfelt, Kr. (1941): Julestjernen. *Vendsysselske Aarbøger*. XIV. Hjørring: 83-84.
- Yde Kirk, J. (1938): Omvandrende Helligtrekongerstjernesangere. *Historisk Aarbog for Thisted Amt*. VIII. Thisted:107-120.